

סתיו ישראלי

הסתיו בחרמון מפתיע. למרות הקרקע היבשה הממתינה לגשם, אפשר לראות בעונה זו לא מעט עצים וצמחים מתחדשים. שיחים ועצי בר עם פירות בשלים ואכילים, פריחת כרכמים, סתווניות וחלמוניות, וכמובן - עלי שלכת בגוונים יפים, כל אלה מחכים למי שמצפין לחרמון ומעפיל אל חלקו הגבוה

כתב וצילם: ד"ר אורי פרגמן-ספיר

הקיץ חלף, הטמפרטורות יורדות, הימים מתקצרים והגשם הראשון כבר מתקרב. אמנם אלה הם סימני הסתיו בארץ, אבל אל תתבלבלו: למרות התופעות האקלימיות האלה הקרקע עדיין יבשה. לא סתם יבשה אלא הכי יבשה מכל שאר ימות השנה. הסיבה לכך היא העובדה שבמשך כל הקיץ הקרקע הלכה והתייבשה, והגשמים החזקים, המגיעים בדרך כלל רק בנובמבר, טרם ירדו והרטיבו את האדמה.

יחד עם זאת, ולמרות היובש, יש התעוררות והתרחשות בעולם הצמחים. הפעם בחרנו לעלות שוב לחרמון וליהנות ממנו, הרבה לפני שהחורף מגיע. רבות כבר נכתב על האביב המאוחר בחרמון, זה המתרחש בחודשים מאי עד יולי, אך מעט מכירים את החרמון בתקופת הסתיו.

בשל גובהו, מאכלס החרמון מיני צמחים ופרחים ייחודיים שאי אפשר למצוא ביתר חלקי הארץ. חלקו הנמוך של החרמון מאופיין בנופי צומח ים-תיכוניים המזכירים את החורשים ואת הבתות של הגליל. אך בחלקו הגבוה, ברום של 1,300 מטר

לערך, החורשים מתחלפים ביער ספר הררי פתוח המתפרש עד לרום של 1,800 מטר. יער זה עשיר בצמחים ובעצים נשירים ממינים שונים.

מפירות העונה

העץ הנפוץ ביותר ביער הספר בחרמון הוא אלון התולע, המוכר לנו גם מאזורים הרריים אחרים בארץ. איתו גדל גם האלון החרמוני. בעונת הסתיו הבלוטים שהתפתחו על האלונים בקיץ בשלים והם מקור מזון חשוב לבעלי חיים רבים, בהם מכרסמים, חזירים, ציפורים וחרקים שונים. בעוד שבלוטי אלון התולע הם בעלי ספלול מהודק קטן-קשקשים, בלוטי האלון החרמוני עבים יותר ובעלי ספלול עם קשקשים מחודדים (ראו כתבתו של מיכאל אבישי על אלונים בישראל בעמוד 30).

לצד עצי האלון נמצאים ביער זה גם עצים נשירים שונים ממשפחת הוורדיים, שפרחו בחודשי אפריל ומאי ופירותיהם בשלים ואכילים. עוזרר קוצני הוא אחד העצים הנפוצים בארץ וגם בחרמון. לעץ זה יש פירות צהובים, המתאימים גם למאכל אדם, אך בחרמון פירותיו גדולים ומתוקים במיוחד, וטעמם תפוחי. גם עוזרר סיני נמצא כאן. זהו עץ סבוך וקוצני

בעל ענפים עם כתמים כתומים ופירות אדומים, מבריקים ואכילים. עוזרר סיני הוא דוגמה לעץ שהיה נפוץ בתקופות קרות יותר בכל חבל ההר בארץ, אך עם התחממות האזור באלפי השנים האחרונות שרד רק ברכסי ההרים הגבוהים ביותר ונותר באוכלוסיות מנותקות.

שיח נוסף ממשפחת הוורדיים המאפיין את צמחיית החרמון הוא דובדבן שרוע. זהו צמח מעוצה המשתרע בין הסלעים מעל לרום של 1,700 מטר. פריחתו הוורודה מתרחשת בחודשים מאי ויוני, וכעת פירותיו, שהיו אדומים בקיץ, משחירים ומתאימים למאכל. טעמם חמצמץ והם נאכלים על ידי בעלי חיים שונים, בהם שועלים וחזירים. כמו אצל כל המינים ממשפחת הוורדיים, הפירות עוברים במערכת העיכול עם הזרעים שאינם מעוכלים, אלה מופרשים עם הצואה ונובטים מאוחר יותר כשהם מדושנים. עסקה מוצלחת לשני הצדדים - הצמח מקבל הפצה ודישון ובעל החיים מקבל מזון.

בין האלונים גדלים בחרמון עצים מרתקים נוספים, ואחד מהם הוא בן-חוזר הררי. בארץ הוא גדל רק בחרמון וכאן הוא לא נדיר. חפשו אותו סביב הרכבל התחתון. תוכלו לזהות אותו לפי העלים - הם עגולים או מחומשים בהיקפם ומחולקים לאונות מחודדות ומשוונות. פירותיו קטנים חומים ומאורכים, ערוכים באגדים בקצות ענפים. כשהם בשלים הם רכים וטעמם הנפלא מזכיר את טעם החבוש. עד שנת 1967 עצי בן-חוזר הררי, כמו עצים רבים אחרים בחרמון, סבלו מ"רעיית יתר" ולא פרחו, עד כדי כך שהיה קשה לזהותם. אפילו בשנות ה-80 היה קשה למצוא עץ פורח, ורובם היו בגובה אדם ומטה בלבד. מאז, מינים שונים השתקמו, גבהו והחלו לפרוח ולחנות פירות. העצים גדלו והפכו ליער מרשים במיוחד באזורי מצוקים ובנחל ערער עליון. אולם לא הכול ורוד. בשנים האחרונות גברה מאוד רעיית הפרות בחרמון,

המחסלות את נבטי העצים והיער אינו מתחדש יותר. מעבר לכך שטחים רבים מתכסים בקוצי קיפודן וחרחבינה מקומיים המחליפים את המגוון הגדול והמיוחד של צמחי ההר. אחד האתגרים של שימור הטבע בחרמון הוא וויסות הרעיה כך שהצומח הטבעי יישמר ולא יינזק.

בניגוד לעצים המוזכרים לעיל, שהם בעלי פירות קטנים המופצים לרוב על ידי ציפורים, לשזיף הדוב יש פירות גדולים יותר, הנופלים מתחת לעץ, מתעססים ומפיצים ריח, ומושכים יונקים גדולים כמו חזירים ודובים. זהו גם המקור לשם העץ - הדוב הסורי ששרד בחרמון עד תחילת המאה העשרים. בדרך דומה מופצים גם פירות האגס הסורי הנפוץ באזורים נמוכים יותר בחרמון.

יש לציין כי עצי משפחת הוורדיים מקשטים את מדרונות החרמון, אולם יש להם גם חשיבות כלכלית בשל קרבתם לעצי פרי תרבותיים. עצי הבר יכולים להוות כנות (כנה היא הענף שעליו מרכיבים את הזן הרצוי) חזקות להרכבה של זני תרבות, והם מהווים גם מאגר גנטי חשוב לעמידויות שונות נגד מחלות ויובש, שאפשר להעביר לגידולים.

מופעי שלכת

תופעה מרהיבה נוספת בחרמון הסתווי היא צבעי השלכת. לקראת החורף הקשה עצים רבים משירים את עליהם. העלים קמלים וחומרים שונים נספגים מהם בחזרה לגבעולים. בתהליך זה מתפרק פיגמנט הכלורופיל המעניק לעלים את צבעם הירוק והמעורב בתהליך ההטמעה (פוטוסינתזה). עם התפרקות הכלורופיל נחשפים פיגמנטים אחרים הקיימים בעלה לפני התייבשותו, אלה הם צבעי השלכת היפים. עצי חרמון בעלי מופעי שלכת יפים במיוחד הם: בן-חוזר הררי, אדר קטן-עלים, עוזרר החורש ואלה ארץ-ישראלית.

לפני שיוצאים לחרמון

מזג האוויר: מזג האוויר בחרמון הוא הפכפך. יכול להיות יום חם שטוף שמש בעמק החולה, אך במרומי החרמון, במרחק של פחות משעה נסיעה, יהיה סגרירי וקר. הביאו זאת בחשבון וקחו איתכם גם בגדים חמים.

שטח צבאי: החרמון הוא שטח צבאי סגור. אין להסתובב בו לבד וללא תיאום מראש עם הצבא. אפשר ליהנות משולי הכביש הראשי ומאזור הרכבל ללא תיאום.

מד רום: הרום בחרמון חשוב לתיעוד ולחיפוש צמחים רבים, ולכן מומלץ לטייל בחרמון עם מד רום. בעבר טיילו עם מכשירים מיוחדים לצורך כך, אך כיום אפשר להוריד לסמרטפון אפליקציית GPS המציגה גם קואורדינטות ורום.

1. אדר קטן-עלים
2. סתוונית החרמון
3. בן-חוזר הררי
4. כרכום החרמון
5. חוזר החורש

6

8

9

7

6. עוזרר סיני
7. חלמונית גדולה
8. כרכום צהבהב
9. כרכום נאה

פרחים בין הסלעים

ואי אפשר בלי להזכיר את הפריחה, כמובן. בסתיו יש גל פריחה של צמחי בצל ופקעת בכל הארץ וגם בחרמון. צמחים אלה מנצלים את מאגר חומרי המזון והמים שבאיבר האגירה שלהם ופורחים שלא באביב. בכך הם נמנעים מהתחרות החזקה עם פרחי האביב על חרקים מאביקים. כרכומים, סתוונות וחלמוניות מקשטים את המדרונות הסלעיים והחרבים. מומלץ לחפשם בעיקר באוקטובר. בחודש זה רואים את רוב המינים שפריחתם בשיאה. מומלץ להגיע לעמק מן ולמדרונות סביבו וגם לגבעות הקרב ולאזור הרכבל. פרח הסתיו הנפוץ ביותר בחרמון הוא ללא ספק הכרכום. אפשר לזהות אותו לפי שלושת האבקנים שלו. סימן זה משייך אותו למשפחת האירוסיים ומבדיל אותו מהסתוונות שלה יש שישה אבקנים. כרכום נאה נפוץ בכל הר על מדרונות חשופים. למין זה יש פרחים סגולים בהירים, שלושה אבקנים וגם עמוד העלי שלו מחולק רק לשלוש אונות, כתומות או צהובות. שימו לב לאונות העלי. בין פרחי הכרכום הנאה אפשר להבחין בפרחים דומים מאוד, אך בהם עמוד העלי מפוצל לשש אונות ויותר, זהו כרכום החרמון. שני הכרכומים האלה נפוצים ברום של 1,400 מטר ויותר. באזור הנמוך יותר אפשר לראות את כרכום גיירדו, בעל פרחים לבנים עם פסים כהים מבחוץ, אולם כאן הוא נדיר יחסית והוא נפוץ יותר בגולן הצפוני הסמוך. בקרקעות העמוקות של עמק מן תוכלו ליהנות ממקבצי כרכום צהבהב. מין זה אוהב לחות ומאופיין בפרחים לבנים עם בסיס צהוב ואבקנים לבנים.

עוד בעמק מן פורחת סתוונית קצרת-עלים - פרח ורוד ויפה שבעבר, לפני שנכנסו לאזור עדרי פרות רבים, יצר מרבדים של ממש. זהו צמח נדיר, הגדל באתרים ספורים בלבד בגולן ובגליל העליון, ונמצא בסכנת הכחדה בארץ. בין הסלעים והאבנים במדרונות נחבא מין נוסף של סתוונית. פריחה אמנם לבנים וקטנים אך לפרטים רבים יש חמישה פרחים ויותר, היוצרים זרים קטנים ומקסימים. זוהי סתוונית החרמון, שאותה אפשר לזהות גם לפי האבקנים השחורים שלה שמהם יוצאת אבקה צהובה. ברום של 1,400 מטר ומטה פורחת בחורשים סתוונית בכירה - צמח בעל פרחים ורודים גדולים המוכר לנו גם מהגליל העליון. החלמונית הגדולה נמצאת בחרמון הגבוה ברום של 2,200 מטר וגם נמוך יותר. פרטים יפים ומיוחדים של חלמונית נמצאו לפני כמה שנים על ידי מייק לבנה ז"ל בשולי עמק מן. כאן הפרחים גדולים במיוחד ושיא הפריחה מתחילת אוקטובר ועד מחציתו. החלמוניות בחרמון מדגישות את הטווח האקולוגי של הצמח, שצומח מהנגב ומאזורים נמוכים מאוד במדבר יהודה ועד לחרמון הגבוה. מעטים הם הצמחים הגדלים במשרעת רחבה כל כך.

החצב המצוי נפוץ בעיקר בחרמון הנמוך. מעניין לראות שהחצבים פורחים כבר באוגוסט באזור מג'דל שמש. הם נמנעים מהקור המגיע מוקדם יותר להר החרמון ומקדימים את החצבים בשאר הארץ הפורחים בספטמבר-אוקטובר. ■

הכותב הוא מדען ראשי בגן הבוטני האוניברסיטאי בירושלים